

ԽԱՅԻԿ ԴԱՉՄԵՆԸ

Ռանչպարների Կանչը

23

ԱՐՏՈՆՔ

Ավա՛ղ, Գևորգ Չաուշ, դու էս ինչ անել վիճակի մեջ դրրեցիր ինձ: Ինչու՞ խմեցիր Ալվառինջու թունդ գինին ու մեղք գործեցիր Սասնա լեռների վրա: Այժմ ինչպե՞ս վարվեմ: Ալա՛ղին՝ Միսակին ուղարկեմ Մշեցի Տիգրանին օգնության շեղինեին երգո՞վ փախցնելու դեպի Վան, թե նրան առաքեմ Արտոնք:

Արտոնքը կես ժամու ճամփա է Վարդենիսից: Գեղեցիկ գյուղ է Արտոնքը, Գևորգ, և դու, երևի, շատ անգամ էիր լինում այնտեղ: Ալվառինջու Սեյդոն Ջնդոյի հետ այդ գյուղը պիտի երթան:

Ոչ, եկ ես Ալաղին Միսակին նրանց ետևից Արտոնք ուղարկեմ, Գևորգ:

Չխտրի մեջ է Արտոնքը, և այնտեղ շամբեր շատ կան: Հպարտ են այդ գյուղի բնակիչները, այնքան հպարտ, որ արան ծածկելիս մի թևը չեն հագնում, թողնելով, որ շարժվի ետ ու առաջ:

Ու ճամփա ելան Ալվառինջու Սեյդոն և Արտոնքա Ջնդոն դեպի Չխտր, և Ջնդոյի արայի աջ թևանոցը հպարտ ճոճվում էր թիկունքից կախ: Ու նրանց ետևից դեպի Արտոնք գնաց իմ խաղասաց Ալաղին Միսակը:

1907 թվականի աշունն էր: Կովկասից Մուշ էր եկել Չավեն անունով մի երիտասարդ գործիչ: Եկել էր Նոր Մելիքի հետ հայ-քոյրդ համերաշխության դաշինք կնքելու: Բանակցության վայրը Արտոնքն էր ընտրված: Ու նույն օրը Արտոնք ներկայացավ Խութա բեկը հետը առած իր մի քանի դուստներին ու բաշ-դուստին, որ մեր ներկայացուցիչն էր բեկի մոտ Գևորգի ժամանակներից:

Ու թարգման դարձան Ալվատինջու Սեյդոն և Արտոնքա Չնդոն Չավենի ու Խութա բեկի միջև:

Նոր Մելիքը համաձայնություն հայտնեց Չավենի հայտնած բոլոր գաղափարներին: Նա հանձն առավ տաս հազար քրդերի գլուխ անցած ֆիդայիների աջակցությամբ տապալել սուլթանի կառավարությունը Մ ուշում և քրդերին ու հայերին տեր դարձնել կացության: Ու դաշինք կնքվեց:

Դաշնագրից հետո երկու կողմերը ոգելից ընպելիքներով ողջագուրեցին իրար և մաղթանքներ արին իրենց համերաշխության և ծրագրի հաջողության համար:

Ու երբ բալաքա քուրդը զգաց, որ Չավենն ու Չնդոն լավ գինովյացած էին, թույլ տվեց, որ անկողին երթան:

Ուրախությունից ու գինուց հարբած անկողին մտավ նաև Ալվատինջու Սեյդոն: Երբ նրանք հարբած քնած էին, Նոր Մելիքը կանչեց իր դուստներին, որ երեքին էլ քնած տեղը սպանեն:

Պատի տակ երկար սպասեց Ալադին Միսակը: Տագնապով ու կարոտով սպասեց, որ ընկերները դուրս կգան քյոշկից: Կեսգիշերին բաշ-դուստը գաղտագողի մոտեցավ երգչին և արտասուքը սրբելով լուռությամբ անցավ նրա կողքով:

Ու զգաց երգիչը, որ Արտոնքա Չնդոն ու Չավենը և Ալվատինջու Սեյդոն սպանված են: Ու պատին հենված ողբաց Ալադին Միսակը: Ողբաց ու երգեց մինչև լուսադեմ:

«Օ, միամիտ ֆիդայիներ, դուք ինչպե՞ս վստահեցիք բալաքա բեկին: Քամին թիկունքից փչելիս դուք սաստկացնում էիք ձերի վագրը, կողքից փչելիս՝

սանձերը ամուր ձգում էիք, որ թույլ չտաք ճամփան շեղեն, իսկ դեմից փչելիս՝ դառնում էիք հետևակ և ձիերը խոնարհ գալիս էին ձեր ետևից: Ինչպե՞ս եղավ, որ չհնացաք, թե Խութա քամին ո՛ր կողմից է փչում: Վաղու՛ց փոխված էր այն ջուրը, որ Սուլուխա կամուրջի տակով անցավ: Ո՞ր ձին է իր ոտքը դրել առաջվա կճղակի տեղը: Այն օրերը ուրիշ էին, երբ Նոր Մելիքը կապված էր ֆիդայիների հետ և գեղեցիկ Ջենիլեն իր ապարանքի մեջ բուժում էր վիրավոր Գալեի թեր: Այդ տարիներին Խութա բեկը եղբայրն էր Գևորգ Չաուշի, իսկ Ջենիլեն՝ նրա քույրը: Գևորգի անունը այդ օրերին սարսափ էր ձգել բեկի հակառակորդ աշիրեթների վրա, ուստի և ամուր էր այդ բարեկամությունը: Գևորգի մահով այդ հմայքն անցավ, ինչպես ամեն հմայք ու գորություն աշխարհում, երբ նախկին տերը չկա:

Խութա բեկն ասաց, որ ինքը այդ սպանողը կատարեց իբրև փոխվրեժ Սուլուխում մահաբեր գնդակով սպանված իր եղբայր Գևորգի, բայց Գևորգի և ձեր հիշատակի առաջ նա ստեց չարաչար:

Ավա՛ղ, կործանված էր այն կամուրջը, որ դուք եկաք նորոգելու: Նրա մի ծայրը հենված էր Միրզաբեկի տան խարդախ կրծքին, իսկ մյուսը՝ հայոց Սասնա տան ազնիվ սրտի վրա:

Միրզաբեկի տունը մի ճյուղն էր Ալադին փաշայի համբա՛վավոր տոհմի: Նենգ էին այդ տան մարդիկ և Ալադինի կողմից վաղուց անհիծված իբրև խարդախ ազգական:

Չխուրի բեկը այդ խարդախ տան գլխավորն էր և թոռը Միրզաբեկի: Նրա նախնիները Բաղեշի ճանապարհին դարան մտած սպանել էին Ալադին փաշայի մի ազգականի և չորս եղբայրներով եկել Մուշ: Միրզաբեկի տան մարդիկ նույնիսկ իրար հանդեպ խարդախ ընթացք ունեին: Ու տեսեք, թե ինչ է պատմում հին երգը նրանց մասին: Մի անգամ նրանք յոթ եղբայրներով հասան մի գյուղ և ուզեցին իրենց ձիերը ախոռ մտցնել: Առաջին եղբայրը քաշեց իր ձին, որ ներս տանի, բայց ախոռի դուռը ցածրիկ լինելով, կոտրեց իր ձիու թամբը և մյուս վեցին չզգուշացրեց: Երկրորդ եղբայրը քաշեց իր ձին, որ ներս տանի, սա նույնպես թամբը կոտրեց: Երրորդ եղբայրը հետևեց սրան, սա էլ իր թամբը կոտրեց: Ու այսպես յոթ եղբայրները իրար ետևից ներս մտնելով և իրար չզգուշացնելով

կոտրեցին իրենց ձիերի թամբերը: Ու դրանց անու՛նը այդ օրվանից մնաց «մալայիաֆզ» խարդախ Յոթ թամբերի տուն:

Ավա՛ղ, Ալվառինջու Մեյդո և Ջնդո Արտոնաց, ասենք թե «Մարալկաների երկրից» եկած մեծավորը նոր էր իջնում Մշո դաշտ և դեռ անփորձ էր, բայց դուք, որ փորձված էիք և այդքան զգաստ, ինչպե՛ս պատահեց, որ անզգուշորեն ընկար Յոթ թամբերու տան ծուղակի մեջ:

Եվ մանավանդ դու, Ալվառինջու Մեյդո, որ գիշեր–ցերեկ չախմախլի հրացանը ձեռքիդ Ծծմակի Քիթը բռնած զգաստ հսկում էիր Ֆրանկ–Նորշենի ճանապարհներին: Գուլ, որ մաս՛նակցեցիր Բերդակի վանքի և Շամիրամի մեծ կոիվներին, նաև Դաշտի բոլոր կոիվներին իբրև տասնապետ, դու, որ միշտ ասում էիր. «Հլա դաշնակ, հնչակ չկար մեր երկիր, մենք հեղափոխական էինք», և դու, լուսամիտ շինականդ, մի անարգ դավով զո՞հ գնաս Յոթ թամբերի տան խարդավանքին:

Ողբացեք Արտոնքի վիշտը, ողբացեք Չխուրի Վարդենիս, Ազաղբյուր և Արագիլի բույն գյուղեր:

Ողբացեք Ալվառինջու Աեյդոյի, Ջնդոյի և Ջավենի մահը»:

Ու այդպես երգելով Արտոնքից դեպի Խվներ շարժվեց Ալադին Միսակը: Նա հասավ Խուրթա անտառի գովասուն պուրակին, որտեղ ամեն ամռան իր կարմիր վրանն էր գար՝ կում գեղեցիկ Ջենիլեն:

Երգեց Ալադին Միսակը ու բացվեց օրը այդ պուրակի ու աշխարհի վրա: Բայց Յոթ թամբերի քոշկից այլևս դուրս չեկավ ֆիդայի քրդուհին, ոչ էլ բաշ–դուլամը երևաց շենքին:

Արտոնքից վերադարձավ նոր Մելիքը և այն միևնույն զենքով, որ նրան նվեր էր ուղարկել Գևորգ Չաուշը, լուսաբացից առաջ սպանեց իր բաշ–դուլամ Ջանթիկ Սոհակին և իր կնոջը՝ Ջենիլենին:

Ավա՛ղ, Գևորգ Չաուշ, գու ինչու՞ խմեցիր Ալվառինջու կարասների թունդ գինին և մեղք գործեցիր Սասնա լեռների վրա:

ՄԱՍՈՒՆԸ ԷՐՄԵՆԻՍՏԱՆ

Մենք դեռ արջի որջումն էինք, երբ լուր ստացվեց, որ Սալոնիկի բանակը մտել է Պոլիս, և սահմանադրություն է հռչակվել: Հատուկ կոչ էր ուղղված հայ ֆիդայիներին՝ սարերից վերադառնալ իրենց գյուղերը, գենքերը հանձնել և լծվել խաղաղ աշխատանքի:

Մեհմեդ էֆենդու ցուցմունքով ես Հեղինեին Մշեցի Տիգրանի առաջնորդությամբ ուղարկեցի Վան և գենքերն ու հեռադիտակը վերցնելով, Ալադին Միսակի հետ քայլերս ուղղեցի դեպի Առաքելոց վանքի կողմերը:

Ես նման էի կիսավայրենու: Իմ երեսը մագակալվել էր և պնդացել հողմից ու սառնամանիքից: Ալադին Միսակը նույնպես վայրենու տեսք ուներ: Նա կրում էր իմ տոպրակը, որի մեջ կար մի քիչ ծխելիք՝ չոր տերևից, մի կտոր կորեկիաց և կես չորթան:

Մեր վերևով քրդեր անցան: Կանգնեցին, նայեցին մեզ, երևի ճանաչեցին, որ հայդուկներ ենք ու հանկարծ խմբով բացականչեցին. «Եկե՛ք, եկե՛ք, ազատություն է, եկե՛ք»: Նրանցից մեկը ուղղակի մոտեցավ մեզ և առանց ուշադրություն դարձնելու մեր գենքերին ու ահարկու տեսքին, բղավեց.

«Ֆիդայիները քանդեցին Սուլթան Համիդի թախտը: Սասունը էրմենիստան է լինելու: Հայերը, քրդերը և թուրքերը եղբայրներ են»:

Մերձակա գյուղերի ճանապարհներին լսվում էին հրաձրգության ձայներ: Որքան մոտենում էինք Առաքելոցին, այնքան ուրախագին աղաղակները շատանում էին: Մի թե սա այն վայրն էր, ուր ահեղ կռիվներ էին մղվել մի բուռ հայդուկների և սուլթանի զորքերի միջև դրանից ընդամենը մի քանի տարի առաջ: Աստվածածնի մատուռի մոտով սև գորքերը սվինների վրա սպիտակ ժապավեններ ամրացրած, նվազախընթեղ շարժվում էին դեպի Մուշ: Նրանց ետևից ճանճիկ սարի կողերով և Ծիրնկաստարի լանջերով սասունցիների խմբեր էին անցնում:

Նրանք էլ շտապում էին Մուշ հասնել:

Շուտով ամբողջ վանքը և նրա շրջապատը դատարկվեց: Թարգմանչաց գերեզմանատանը մեն մի ծերունի մնաց ձեռնափայտով: Դավիթ Անհաղթի դամբարանի մոտ կանգնած նա լուռ նայում էր մի ահռելի փոսի: Վանքի միաբանության ավագ Հովհաննես վարդապետն էր: Փոսը ինքն էր փորել: Նրա եզրին դրված էր մի տապանաքար հետևյալ արձանագրությամբ. «Սա է տապանն ի տեր հանգուցյալ Հովհաննես վարդապետի յա մեն... » մահվան թվականը բաց էր թողնված:

Հայր սուրբ, ասացի, մի թե այս ուրախությունը արձագանք չունի ձեր սրտի մեջ: Մոռացեք այդ փոսը, չէ որ Հայաստանի վրա արշալույս է ծագել:

Իմ արշալույսը այս փոսի մեջ է, առանց գլուխը բարձրացնելու շնչաց ծերունի վանահայրը ձախ ձեռքը կոխելով իր կուրծքը վերմակի պես ծածկող սպիտակ մորուքի տակ:

Վանահորը թողնելով իր փոսի վրա, ես և Ալադին Միսակը շտապեցինք ֆիդայիների մոտ: Մենք նրանց գտանք ս. Կարապետի անտառի ծառերի տակ: Ամեն մեկը մի սարից ու ծերպից էր եկել և կոճղերի ու քարերի վրա ցաքուցրիվ նստած ինձ էին սպասում:

Միայն Լաճկանցի Արթինն էր բացակա:

Ես նրանց հայտնեցի, որ Սուլթան Համիդը գահընկեց է՝ արված, վաղը Մշո մեջ տոնահանդես է լինելու և մեզ հրավիրում են մասնակցելու այդ հանդեսին և վայր դնելու գեները:

նկատեցի, որ իմ խոսքի ժամանակ բոլորը գլուխները կախ գցեցին, ամեն մեկը կարծես մտասևեռ նայելով իր առջև բացված աներևույթ մի փոսի:

Դուք բոլորդ ճանաչում եք վանքի միաբանության ավագ Հովհաննես վարդապետին, շարունակեցի ես դիմելով նրանց: Այնքան բարի մարդ է այդ ծերունին, որ մեր ուխտավորները նրան հաճախ շփոթում են վանքի տաճարի հետ.. փոխանակ վանքին երկրպագելու, նրան են երկրպագում՝ անվանելով «Առաքելոց սուրբ»: Երեկ, երբ Ալադին Միսակի հետ անցնում էինք

Թարգմանչաց հուշարձանների մոտով, մենք Հովհաննես վարդապետին տեսանք իր փոսի առաջ կանգնած: Երբ ես նրան հիշեցրի Հայաստանի վրա բացվող արշալույսի մասին, հայր սուրբը պնդեց, թե այդ փոսի մեջ է իր արշալույսը: Ձեր մտասևեռ հայացքներին նայելով, ես այդ ծերունի վարդապետին հիշեցի: Ինչու՞ եք գլխահակ վար նայում: Փոսե՞ր կան ձեր առաջ և այնտե՞ղ է միթե ձեր արշալույսը: Բոլորդ էլ ինձ նման վայրենի տեսք ունեք, իսկ վայրենին հանդուգն է լինում: Հարցը պարզ է դրված. մեզ հրավիրում են իջնել լեռն երից, զենքերը ցած դնել և լծվել խաղաղ աշխատանքի: Արհեստավորը պետք է իր արհեստին դառնա, ռանչպարը՝ իր մաճին:

Ես իմ զենքը ցած չեմ դնի ու սարերից չեմ իջնի, առաջինը խոսեց Փեթարա Ախոն: Իմ առջև փոս չկա: Իմ արշալույսը հայ ժողովրդի ապագայի մեջ է:

Մենք մեր նպատակին հասած կլինենք, երբ հայ իշխանություն լինի, հայ զենք լինի ու մենք զերի չլինենք բեկերին ու աղաներին, վրա բերեց Ֆրանկ–Մոսոն:

Սահմանադրություն արին, որ ֆիդայիները թաալիմ լինեն և իրենք իրենց ուզածն անեն մեր ժողովրդի գլխին, դժգոհեց Մորուք Կարապետը և սասունցիներին կոչ արեց զենքերը չհանձնել:

Մլեմ Հուռիաթ, կարճ կապեց Չոլոն: Առանց Սեյդոյի էլ ի՞նչ Հուռիաթ:

Դու Սալոնիկի մեծերին ասա, որ ֆիդային միայն այն ժամանակ իր զենքը կհանձնի, երբ չված կլինի աշխարհից: Քանի որջ է, նա իր զենքը ցած չի դնի: Խոսողը Հաջի Գևորգ էր:

Ա՛խ, երբ կգա էն օրը, որ արդարության արքադաղը կանչի, և ես իմ գտած ցորենը շաղ տամ ազատ Հայաստանի դաշտերում, հառաչեց Կուրավա Շմոն:

Էդ օրը երբեք չի գա առանց զենքի, շարտեց Կարոն:

Էսօր ֆիդային կա, վաղը նրա ջանդակը անծեղին ու մուկլեզին պիտի բաժին դառնա: Եկեք վերջ դնենք Էս թափառական կյանքին, հանձնենք մեր զենքերը և դառնանք տուն, առաջարկեց Ալիգոնանցի Մուրոն:

Քառասուն տարի ֆիդային թաալին չի եղած: Մենք ուխտ ենք արել գենքով մեռնելու, դու ի՞նչ խղճով քո գեն՝քը համաձայն ես օսմանցուն տալ, Ալիգոնանցի Մուրոյի առաջ ցցվելով տաքացած խոսեց Կայծակ Անդրեասը:

Ես տուն դարձող չեմ: Նորից տուն ու տե՞ղ՝ դժվար բան է: Էլի կառնեմ իմ գենքը ու կընկնեմ սարեր: Չեղավ-չեղավ, Սեբաստացի Մուրադի կամ Քեռու մոտ կերթամ, հարեց Կարկուտ Թադեն և իր չախմախլին առնելով հեռացավ:

Փեթարա Մանուկին հարցրի, թե ինչ է մտադիր անելու: Մանուկն ասաց. Անհավատալի բան է, որ ռոմի թուրքը Սասունը և Մուշը իր կամքով Էրմենիստան շինի: Մի բան ասեմ, լսեք. դուշմանը, որ քո ուզածը չտված կսիրե քեզ՝ վախեցիր, և այդ կեղծ սիրո ժամանակ կացինը գլխին իջեցրու: Դուշմանը, որ քո ուզածը չտված ատամներ ցույց կտա քեզ նրանից գգուշացիր: Դուշմանը, որ քո ուզածը կտա, նրան հավատա և հետը բարեկամացիր:

Ուրեմն դու Հուրիաթից սպասելիք չունե՞ս, հարցրի: Մանուկը կրկնեց Չոլոյի կարճ խոսքը սև մագոտ աբան ուսերին քաշելով:

Իսկ եթե պահանջելի գենքերը հանձնել և տուն դառնա՞լ:

Ես տուն դարձող չեմ: Ես էս երկրում այլևս ապրող չեմ: Կերթամ Ռուսիա, մարալկաների երկիր: Ինձ Էնտեղ ճանաչող չկա, ասաց փեթարացին:

Իսկ դու, Իսրո՞:

Ես լե մլեմ Հուրիաթ:

Չոլո, դու՞:

Ես կերթամ մեր սարերը չոբան կլինեմ:

Ֆրանկ–Մոսոն ասաց. Եթե պահանջվի գենքերը հանձնել, ես կվերադառնամ Նորշեն իմ Կաքավի մոտ: Չեչ որ չեղավ, մեր գյուղում գրագիր կամ գգիր կլինեմ, մինչև որ ճրագով Էլի մեր ետև ընկնեն:

Իսկ ես կերթամ Ամերիկա, ասաց Բամբկու Մելոն: Աշխարհը հո չկործանվե՞ց:
Ֆիդայու օրերը նորից պիտի գան: Երբ ժողովուրդը նեղն ընկնի, նորից մեր
հրացանը մենք պիտի բռնենք:

Ամերիկա՞: Ի՞նչ պակաս տեղ է Խասգյուղը, որ կուզես Ամերիկա երթալ: Մի բան
պատմեմ դրա մասին: Մի գիլանցի քուրդ, որ առաջին անգամ էր ջրաղաց
տեսնում, պըտըտվող ջրաղացքարին նայելով զարմացած հարցնում է. Էս ի՞նչ
բան է:

Սուրբ է, ասում են նրան: Զիլանցին չոքում և համբուրում է քարը:

Էս սրբին հեռվից պիտի պաշտել, ասում է քուրդը ցավից գոռալով և արյունոտ
շուրթերը հագիվ պոկելով պըտըտվող քարից: Ամերիկա ասածդ Էդպիսի տեղ է,
ասացի ես:

Մի պահ բոլոր հայդուկները լռեցին: Բամբկու Մելոն Ֆրանկ–Մոսոյի գլխի
վրայով հայացքը հառել էր դիմացի կաղամախու կատարին, ուր մի քարանձեղ
էր թառած: Կարծես այնտեղ էր Ամերիկան: Կայծակ Անդրեասը սուր, երկար
բեղերը նիզակների պես դեպի ականջները ցցած, մտքով սլացել էր դեպի Խլաթի
սարերը, իսկ Հաջի Գևոն Հանգած ծխամորճը ձեռքին, իր լուրն էր շվացնում
Արծիվ Պետոյի ականջի տակ: Չուրն կարգի էր բերում իր ուսապարկը: Մորուք
Կարոն և Ախոն խրատում էին Փեթարա Իսրոյին գենքը չհանձնել: Փեթարա
Մանուկը Ալադին Միսակի կողքին նստած շարունակում էր մտասևեռ նայել իր
աներևույթ փոսին: Ասորի Աբդելոն մի չախմախի գրկած սպասում էր իմ
կարգադրու՞թյանը:

Մտածմունքի մեջ էր նաև ձիապան Բարսեղը, աչքի տա՛ կով հսկելով, որ
ֆիդայիները վառված ծխախոտները ձեռնափերի մեջ պահեն գոնե վերքին
անգամ: Նրա կողքին կնճիռները կախած իր հրացանն էր շոկում Ադջնա
Վահանը:

Բոլորը դժգոհ էին «Հուռիաթից»:

Ամենից ծանրը, սակայն, «Բրինդարի» վիճակն էր: Որքա՛ն չորացած ճյուղեր էր կեղևել, որ անծուխ կրակ շինի ֆիդայիների համար, որքան ավելորդ բեռներ էր շալակել ու տեղից աեզ տարել, որ իրեն մի հրացան արտոնվի որևէ ճակատամարտում իր քաշությունը ցուցաբերելու: Եվ, ի՛նչ, «Հուդիաթ» էր հայտարարված և ֆիդայիներին կոչ էր արված գինաթափ լինել: Ի՛նչ պիտի անի, ու՞ր պիտի գնա: Եվ գնալիս ինչո՞վ պիտի պարծենա հայրենակիցներին: Ասի, որ տարիներով կրակ է վառել Մառնկա անտառում, ոչ մի գնդակ չարձակելով, ոչ մի սպի չունենալով իր վրա: Եվ անունն էլ որքա՛ն հեզնական է «Բրինդար»՝ այսինքն վիրավոր, երբ ոչ մի վերք ստացած չկար կյանքում:

Եվ նա որոշեց գնալ Խնուս, իր հայրենի գյուղը՝ Հարամիկ: Ականջիս ասաց, որ երևի կգնա Պոչիս որևէ դպրանոցում ուսանելու, իսկ թե դրանից հետո ինչպես կդասավորվի իր կյանքը՝ հայտնի չէ:

Իմ վիճակը ծանր էր: Ֆիդայիներին արձակելով ես ինքս դառնում էի անուժ և միանգամայն անպետք մարտական կյանքի համար, թեև վերքերով հարուստ:

Բաժանվեցինք երեք խմբի.

Ալիգոնանցի Մուրոն, Ֆրանկ–Մոսոն և Աղջնա Վահանը որոշեցին զենքերը ցած դնել և վերադառնալ տուն: Բամբկու Մելոն որոշեց մեկնել Խասգյող, որ պատրաստվի Ամերիկա գնալու: Անդրեասը բռնեց Խլաթի ճամփան:

Հաչի Գևոն գնաց Մառնկա սարերը, իր լուրն շվշվացնելու:

Մտմտութների մեջ էր նաև Կուրավա Շմոն: Նա էլ գնաց դեպի այն քարուտները, որ իր գտ՛ած հնագույն ցորենը ծածուկ մշակի, մինչև կգա իր երագած բաղձա լի օրը և ինքը այդ ցորենը շաղ կտա ազատագրված Հայաստանի դաշտերում:

Փեթարա Ախոն, Չոլոն, Մորուք Կարապետը և Արծիվ Պետոն Փեթարա Մանուկի գլխավորությամբ դիմեցին Սասուն:

Իսրոն էլ մեկնեց:

Ամեն մեկը գնաց իր ուզած ձևով արշալույս որոնելու: Իսկ ես Ալադին Միսակի և մյուս հայդուկների հետ (մեզ հետ էին նաև քուրդ Հասանոն և ասորի Աբդելոն), փոխանակ Մուշ գնալու, բռնեցինք Տատրակ գյուղի կաժանները:

ՇԱՂԳԱՄԻ ԾԻԼԸ

Զմոյի մոտ, որ նայում էր ճանճիկ սարի լեռկ կողերին, Մշո կողմից եկող մի տղամարդ երևաց՝ թիակը ուսին:

Ֆադեն էր:

Մասնակցել էր Սահմանադրության տոնահանդեսին և զրվարթ տրամադրությամբ վերադառնում էր Սասուն:

Սուրբանն ընկավ թախտից, աղաղակեց նա, Տալվորիկը Էրմենիստան է լինելու: Հենց այս գիշեր Սասունում շինված բոլոր գորանոցները պայթեցնելու են, ասաց Ֆադեն: Էլ աշխարհում թոփ ու թվանք չի լինելու և ինքը վաղվանից Խտանա կաժից իջնելու է իր պապական հողերի վրա:

Ֆադեն դարձյալ գդակը թեք էր դրած և ոտքերը քշտած էին:

Տոնահանդեսը որտե՞ղ եղավ, հարցրի:

Մշո Ասլան–Ղափլան խանի մոտ, կառավարչատան առաջ:

Ովքե՞ր կային ամբիոնի վրա:

Բոլորն էլ ամբիոնի վրա էին Սալեհ փաշան, Սերվեթ բեյը, Մեհմեդ Էֆենդին, բալաքցի Ֆերոն, Սլո Օնբաշին, Ռասոզ Էֆենդին:

Իսկ ո՞վ ճառ ասաց:

Սալեհ փաշան:

Ի՞նչ ասաց փաշան:

Փաշան ասաց, որ Սահմանադրության արևը բոլորիս համար է ծագել և բոլորիս հավասար է տաքացնելու:

Եթե սուլթանի թախտը իսկապես փուլ է եկել, նկատեցի ես, ուրեմն քո թված այդ բոլոր մարդիկ պետք է նրա փլատակների տակ լինեին և ոչ թե ամբիոնի վրա, ուր միայն հերոսներն իրավունք ունեն կանգնելու: Ուրիշ ի՞նչ ասաց փաշան:

Սալեհ փաշան խմեց հայ ֆիդայիների կենացը և ճառը վերջացրեց այսպես.
«Յաշասըն Էրմենի ֆիդայյար: Յաշասըն հուտիեթ»: Այդ խոսքի վրա բոլորը ուռա գոռացին, ամեն մեկը իր լեզվով և իր թոքերի կարողության չափով:

Չնդոյին սպանող Ղասմբե՞կն էլ ամբիոնի վրա էր:

Ամենից բարձր գոռացողը նա էր:

Հետո ի՞նչ եղավ:

Էն եղավ, որ իմ աչքի առաջ Հեսու վարդապետն ու Սալեհ փաշան համբուրվեցին:

Ուրեմն Հեսու՞ն էլ այնտեղ էր:

Նա ուշ եկավ և կանգնած էր Մեհմեդ Էֆենդու և Ղասըմբեկի կողքին: Երբ Սալեհ փաշան ասաց՝ «Այլևս խտրություն չպիտի լիսի թուրքի և հայի միջև, բոլորս էլ հավասար ենք օրենքի առջև և իրարու եղբայր»՝ գրկեցին իրար ու համբուրվեցին:

Ֆադե, ասացի, դու իմաստուն մարդ ես, վերջը ինչպե՞ս է լինելու էս աշխարհի բանը:

Աշխարհի բանը վերջանալու է թիակով: Թիակն է տիրելու աշխարհին:

Վարդապետ, քավոր, թագավոր, թոփ ու թնդանոթ բոլորը էս թիակի շեղբին են նստած: Ջրի խշշոց և թիակի գնգոց է՛ս է աշխարհը, ասաց Ֆադեն:

Նա մեջքով կանգնած էր դեպի իմ կողմը և ճակատը բարձր պահած նայում էր հայրենի լեռն երին: Հեռվում Խտանա լեռան արևոտ լանջին ծփում էր մի փայլուն լճակ այգ իր գարու արտն էր: Կախված ժայռերի ու քարափների կողերով իրար պոզահարող սպիտակ այծերի պես աղմկալի վագում էին կոհակները այն առուների, որ ինքը շատ անգամ նորոգել էր, երբ քանդվել էին հեղեղից: Սավերի մեջ ընկնելով նրանք մերթ նմանվում էին ձորերն ի վար սլացող մորուքավոր սև այծերի և մերթ շիկակարմիր ուլերի՝ ծաղիկներից ու լույսից կարմրելով:

Հայացքը շքեղ տեսարանից սահելով դեմ առավ մի գորշ գորանոցի, որ բռնությամբ շինված էր իր շաղգամի արտի մեջ:

Վաղը դու Տավորիկում այդ շինությունը չես տեսնի, ասաց Ֆադեն:

Իսկ դու հավատու՞մ ես, որ գորանոցները պիտի քանդվեն:

Հենց էս գիշերը սուլթանի գորքը քաշվելու է Սասունից:

Որ Տավորիկի գորանոցը քանդվի, տեղը ի՞նչ պիտի ցանես:

Շաղգամ: Խտանա կածի և բոլոր առուների ջրերը պիտի կապեն վրան, որ վատողի հոտը կտրվի աշխարհից և տեղը շաղգամ պիտի ցանես:

Բանտե՞րն էլ են քանդելու:

Սուլթանի երկրում այսուիեսև ոչ բանտ է լինելու, ոչ գորք ու գորանոց: Բերդարգելված բոլոր ֆիդայիները ազատ արձակվեցին:

Եվ դու տեսա՞ր նրանց:

Մշո բանտին կից հրապարակի մեջ թուրք դատախազը քաղաքական բանտարկյալների անունները մեկիկ-մեկիկ կարդալով, բանտի նեղ դռնով նրանց դուրս հանեց:

Իսկ դու ու՞մ ճանաչեցիր: Առաջինը ո՞վ դուրս եկավ:

Առաջինը ելնողը Տեր Փոթորիկն էր:

Հետո՞:

Երկրորդը Կառնենու Սողոմոնն էր՝ բոլորովին ճերմակ մազերով, երրորդը՝ Մենայցի Քյաթիպ Մանուկը:

Ուրի՞շ:

Հետո բանտից ելան Ավրանա Արամը, Տրոնաց Մուշեղը, Բդե Միսակը և Առղա Մամիկոնյան Չորիկը, որ հարյուրմեկ տարով էր նստած: Չորիկը նախշուն շուլունքից մի սիրուն ֆես էր գործել բանտապետի տգայի համար մեջիթն ու մինարեն գազաթին՝ մոլլեն վրեն ալլահ կանչելիս: Շենքի վրա տվեց բանտապետին ասելով՝ «Առղա Չորիկից հիշատակ սուլթանի բանտից»:

Բայց դու ի՞նչ գործ ունեիր բանտի հրապարակում:

Վա՛հ, էս գործիքն ունեցողի՞ն էլ կասեն՝ դու ինչ գործ ունեիր: Կանչեցին, որ հրապարակի աղբը մաքրեն:

Ու թիակը հպարտորեն ուսին շտկելով դեպի Տավորիկ ընթացավ շրտուքվար Ֆադեն: Գնաց քանդելու սուլթանի գինվորանոցը, որ տեղը շաղգամ ցանի...

Հետևյալ առավոտ բանտերից ազատ արձակվածները տուն վերադարձան: Վերադարձան նաև հայդուկային շարժումներին օժանդակելու մեղադրանքով դատապարտված շատ ռանչպար գյուղացիներ:

Այդ նույն օրը ռոմի օրդաները վաշտ առ վաշտ քաշվեցին Սասունից: Երբ նրանք հեռացան, գելեցի շինականները մի գիշերվա մեջ իրենց գորանոցը քարուքանդ արին: Ավերակների կույտերի վերածվեցին նաև Մենայում և Իշխանձորում շինված գորանոցները: Չրտուքվար Ֆադեն հողմի պես իջավ սարից և տավորիկցիներին միացած կործանեց Վերին գյու՛ղի գինվորանոցը: Մինչև վերջին քարն ու կիրը մեջքով կրեց թափեց ձորը և լեռնային առուների հորդ ջրերը կապեց վրան:

Լվաց, մաքրեց կարծրացած գետինը, բահով շուռ տվեց գորանոցի հիմքից ազատված հողը, մի քանի անգամ հերկեց, ցաքնեց, ակոսներ քաշեց նորաբաց

արտի մեջ, իսկ երկու–երեք օրից հետո այդ հողի ծոցից, ինչպես հավերժական գարնան՝ ավետաբեր, երևաց շաղգամի կանաչ ծիր:

Ես իմ ֆիդայիներին առած մոտեցա Տատրակ գյուղին: